

Harcsa István és Kovách Imre
Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Harcsa István–Kovách Imre (1996): „Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók” in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Századvég. Pp. 104–134.

Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók

Magyarországon a mezőgazdasági magántermelésnek a hatvanas évektől, a kollektivizáció ellenére, komoly előzményei voltak. A hetvenes és nyolcvanas években a világpiacon is versenyképes magyar mezőgazdasági termékek 38-50%-át családi, kisüzemi termelésben állították elő. Az összes magyar háztartás 60%-a vett részt a részidős mezőgazdasági termelésben. A családi gazdaságok kétharmada piacra is termelt. A kisüzemekből piaci értékesítésre kerülő termékek aránya az összes termék között magasabb volt a hetvenes évek közepén, mint bármikor az agrártermelés huszadik századi történetében (Juhász 1979, Kovách 1988). A családi miniüzemek ugyanakkor a kései szocializmus strukturális kötöttségei miatt nem tudtak valódi, bővített áru-termelésre alkalmas farmokká válni. A föld magántulajdona és forgalma erősen korlátozott volt, a mezőgazdasági kisüzemek csak a nagyüzemekkel szimbiózisban termelhettek eredményesen. (A mezőgazdasági üzemszerkezetről Swain 1985, Szelényi 1988, Kovách 1992.)

A részidős mezőgazdasági termelőknél sokkal kisebb volt a főfoglalkozású magántermelők száma. A szövetkezesítéssel a magánparaszti gazdaságok szinte eltűntek, és csak hosszú idő után, a nyolcvanas évektől növekedett a számuk. 1988-ban 78,7 ezer egyéni gazdálkodó működött (alkalmazottakkal és segítő családtagokkal együtt, KSH-adat). Számuk 1992-re 120 ezerre nőtt, közülük 87,6 ezer fő volt főfoglalkozású egyéni gazdálkodó a társas vállalkozásukban részt vevőkkel együtt. 1993. január 1-jei adatok szerint az egyéni és társas vállalkozások 125,9 ezer főt foglalkoztattak az alkalmazottakkal és segítő családtagokkal együtt (a mezőgazdaság aktív keresőinek 29,2%-a, a népesség aktív keresőinek 2,9%-a). A statisztikai gyakorlat változása miatt a főfoglalkozásban mezőgazdasági magántermeléssel foglalkozók teljes számának további alakulása pontosan nem követhető.

A mezőgazdaság átalakulási válsága a családi üzemek termelését kevésbé vetette vissza, mint a szövetkezetekét és az állami gazdaságokét. (Az átalakulási válságról részletesebben lásd Harcsa–Kovách—Szelényi, 1994.) 1992-re mintegy háromszázezerrel csökkent ugyan a családi mezőgazdasági termelésben részt vevő háztartások száma, de még így is 1 400 000 család élt a jövedelemszerzésnek és élelmiszertermelésnek ezzel a módjával.

A 1992-ben meginduló privatizáció és kárpótlás nem gyorsította számottevően az új mezőgazdasági magángazdaságok kialakulását. A monetarista gazdaságpolitika leépítette a mezőgazdaság állami támogatásának korábbi rendszerét. Az agrárszektor a nyolcvanas évekhez hasonlítva sokkal kevesebb központi forrást kap, amelyek nem ellensúlyozzák a mezőgazdasági termelés, infláció és az agráröllő miatt keletkezett jövedelmezőségromlást. A végrehajtott kárpótlás eredményeként a termőföld magánkézbe került, de a termelési eszközök privatizációja ettől meghatározó mértékben elmaradt, és az új földtulajdonosok nagyobb része inkább bérbe adta földjét és nem vállalkozott magángazdálkodásra. A belső piaci kereslet visszaesett, a külpia a túltermelési válság és a fizetéseképtelenség miatt nem gyakorol különösebb vonzást a magángazdaságokra, amelyek nagyon nehezen juthatnak visszafizethető kamatú hitelhez, vagy állami támogatáshoz. Az új mezőgazdasági vállalkozások jelentős része kényszervállalkozás, amelyet a nagy, helyenként 30%-ot meghaladó, falusi munkanélküliség hozott létre.

1994-ben 1 149 005 fő tulajdonában volt a föld, amelynek átlagos nagysága nem haladta meg az öt hektárt. Mintegy 50 000 teljes- vagy részdős magángazdaság rendelkezik csak a jelentősebb növénytermeléshez szükséges saját tulajdonú szántófölddel. A mezőgazdasági magánüzemek mérete nem lépte túl a családi kereteket. Még a legnagyobb magángazdaságokban dolgozók számának átlaga sem haladja meg a 2-3 főt. A mezőgazdasági magántermelésben az állattartás volt a meghatározó. 1994-ben 68 472 gazdaságban 260 057 szarvasmarhát, 724 412 gazdaságban 2 810 261 sertést, 917 333 gazdaságban 28 079 945 tyúkfélét tartottak. A termelés szerkezetét az 1. sz. táblázat szemlélteti.

1. sz. táblázat

**A TELJES ÉS RÉSZIDŐS MAGÁNGAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA
1994-BEN**

hektár	a gazdaságok száma
1, csak földterület	
0,5 alatt	342 488
0,6–1,0	33 919
1,1–5,0	36 475
5,1–10,0	5 518
10,1–50,0	4 293
50 fölött	640
összesen	423 333
2, vegyes (állattartó és növénytermelő) gazdaságok, ahol a növénytermelés aránya a bruttó termelési érték- ből	
20%-nál kisebb	100 390
20,1–40%	196 466
40,1–60%	139 977
60,1–80%	69 220
80% fölött	24 164
összesen	530 237
3, csak számosállat	
1 db	225 931
1,1–2,5	14 969
2,6–5,0	4 395
5,1–10,0	432
10-nél több	736
összesen	246 463
1–3 ÖSSZESEN	1 201 015

Forrás: KSH

Az 1 201 015 magánkisüzem kétötöde csak alapszinten termelt élelmi-szert, elsődlegesen saját fogyasztásra, és az összes családi magángazdaságnak csak mindössze 10-15%-a tekinthető áruterelésre alkalmas mezőgazdasági kis- vagy középüzemnek.

A LEGNAGYOBB CSALÁDI GAZDASÁGOK 1992-BEN

A mezőgazdasági magánszektorról szolgáltatott információkat a KSH 1992 novemberében és decemberében, a vállalkozó jellegű termelést folytatókkal végzett adatfelvétele. (Az adatgyűjtés mintájába az 500 ezer forintot meghaladó termelést végzők közül véletlenül kiválasztottak kerültek. Összesen 1798 kisüzem adatait gyűjtötték össze.) A megfigyelt gazdaságok vezetői közül 47,2% volt az egyéni gazdák száma, a kistermelés másik fele részmun-kaidőben történt.

A mezőgazdasági kisüzemi termeléshez még a legintenzívebben működő kiscsaládságokban sem használnak fel jelentős külső munkát. A legnagyobb volumenben termelő kiscsaládságokban is a háztartás tagjai végzik a legtöbb munkát (elsősorban a háztartásfő). A megkérdezettek elsősorban a betakarítási és szállítási munkákhoz vettek igénybe idegen munkaerőt. A megfigyelt gazdaságoknál a legfontosabb áru termelésének számító állattenyésztéshez a felhasznált idegen munkaerő 5% alatt maradt. A betakarításoknál felhasznált idegen munkaerő igénybevétele pedig munkacsere felhasználására enged következtetni. Az adatgyűjtés tanúsága, hogy a létszámát tekintve lassú növekedést, a mezőgazdasági keresőkön belül viszont gyors aránynövekedést mutató, főfoglalkozásként végzett magántermelés elsősorban a családi vállalkozásokon alapul. A magántermelés szerkezete 1992-ben a következő volt:

2. sz. táblázat

A LEGNAGYOBB TELJES ÉS RÉSZIDŐS MAGÁNGAZDASÁGOK TERMELÉSI SZERKEZET SZERINTI MEGOSZLÁSA 1992-BEN

specializált gazdaság	64%
vegyes gazdaság	10%
vegyes gazdaság egy vagy két termék specializált termelésével	26%

Forrás: Harcza 1993

A specializált gazdaságok többsége állattartó családi üzem. A magángazdaság 1992-ben kezdődő erőteljesebb differenciálódását szemlélteti az erős kapcsolat a bruttó termelési érték és specializáltság foka, valamint a teljes időben végzett termelés között. A legnagyobb bruttó termelési értéket előállítók között (évi 5 millió forint fölött) 90% a specializált gazdaságok aránya.

1992-ben az akkor induló farmereknek is csak 41,9%-a végzett gazdasági számításokat nagyobb volumenű termelése megkezdése előtt és 69,3 százalékuk nem végzett könyvelést. A termelés szerkezete, a racionális gazdálkodás elemeinek megléte vagy hiánya alapján már az 1992-es felvétel mintájába került családi gazdaságok között világosan fel lehetett ismerni két, markánsan elkülönülő csoportot. A vegyes termékszerkezet és a racionális gazdálkodás hiánya a termelés paraszti jellegének újraeledésére, míg a másik csoport esetében a specializáció és a kiugróan magas bruttó termelési érték a vállalkozói magatartás megerősödésére utalt.

A LEGNAGYOBB CSALÁDI GAZDASÁGOK 1992 ÉS 1995 KÖZÖTT

A KSH és az MTA Politikai Tudományok Intézete közös vállalkozásaként 1995-ben megismételtük az 1992-es vizsgálatot. 1995-ben ugyanazokat a gazdálkodókat kérdeztük meg, akik a három évvel korábbi felvétel mintájába kerültek.

1992 és 1995 között *erőteljes differenciálódás* zajlott le a legnagyobb magántermelők között. 1992-ben a farmok fele 1 hektárnál kevesebb földdel rendelkezett, 1995-re ez az arány 28%-ra esett vissza, míg a 20 hektár feletti gazdaságok aránya 7,2%-ról 21,6%-ra nőtt.

3. sz. táblázat

A GAZDASÁGOK FÖLDTERÜLET SZERINTI MEGOSZLÁSA, 1992, 1995 (%)

A földterület nagysága	1992	1995	Az 1992-1995 között megszűnt gazdaságok
1 hektár alatt	51,0	28,3	68,3
1–5 hektár	21,9	23,0	18,7
6–10 hektár	11,0	13,7	4,3
11–20 hektár	8,9	13,5	4,3
21–100 hektár	6,2	17,9	3,6
100 hektár felett	1,0	3,7	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Általános tendenciaként lehetett kimutatni, hogy minél nagyobb a gazdaság földterülete, annál kisebb a saját és nagyobb a bérelt terület aránya. Így például az 1–5 hektár közötti kategóriában 76%-ot tett ki a saját földterület hányada, az 50 hektár felettiek körében már csupán 23–26%-ot. Mindez azt igazolja, hogy az utóbbi időszakban a földterület nagyarányú növelését döntően a földbérlés tette lehetővé. (4. sz. táblázat)

4. sz. táblázat

AZ ÖSSZES FÖLDTERÜLETEN BELÜL A SAJÁT FÖLDTULAJDON ARÁNYA A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGA SZERINT, 1995

A gazdaság földterület nagysága	Az összes földterületen belüli saját földtulajdon %
1 hektár alatt	80,6
1–5 hektár	76,1
6–10 hektár	60,8
11–20 hektár	51,7
21–50 hektár	35,6
51–100 hektár	22,8
100 hektár felett	26,3
Összesen	62,2

Társadalmi csoportok szerint vizsgálva kimutatható, hogy a főfoglalkozású gazdák, illetve a mezőgazdasági nagyüzemekben foglalkoztatott, ám részidőben saját gazdaságot fenntartók között számottevően magasabb a földterületüket növelők aránya, mint a mezőgazdaságon kívüli szektorhoz kötődő részidős gazdák körében. Korcsoportok szerint viszont e téren sem figyelhető meg jelentősebb különbség.

A termelés *koncentrációját* bizonyítja, hogy a nagyobb állatállománnyal rendelkező gazdák jóval dinamikusabban növelték a földterületet, mint a kisebb állományt fenntartók. A számosállatok számát tekintve a legnagyobb méretű gazdaságokban (ahol 100 fölötti a számosállatok száma) viszonylag mérsékeltebb volt a földterület növelésére irányuló törekvés. Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy ebben a kategóriában nagyobb részarányt képviselnek a nagy baromfitartók, akik kizárólag ipari takarmányt használnak, így náluk nem volt elsőrendű cél a földterület növelése.

Ugyancsak szoros az összefüggés a földterület növekedése és a gazdaság gépellátottsága között, tekintve, hogy minél jobban növekedett a gazdaság, annál erőteljesebb volt a gépállomány bővítése. Mindez érthetően megváltoztatta a gazdaságok költség szerkezetét is. A földterületüket 100%-nál nagyobb mértékben növelő gazdaságoknál a vállalkozás modernizálásával kapcsolatos költségek elérték az 50%-ot, a gazdaságukat nem növelők kategóriájában viszont csak 12% volt a megfelelő érték.

5. sz. táblázat

A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-95 KÖZÖTT
NÉHÁNY TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐ SZERINT, 1995

Társadalmi, gazdasági jellemzők	Földterületét				Összesen
	100%-nál nagyobb mértékben	100-nál kisebb mértékben	nem	Nincs földterület	
	növelte				
Társadalmi csoport					
Mezőgazdasági önálló Mezőgazdaságban	49,7	25,3	22,5	1,9	100,0
Szellemi foglalkozású	49,4	26,6	21,5	2,5	100,0
Szaktanácsadók	52,5	21,2	22,9	3,4	100,0
Betanított és segédmunkás	51,1	26,0	20,6	2,3	100,0
Nem mezőgazdaságban					
Szellemi foglalkozású	45,3	13,6	41,1	–	100,0
Szaktanácsadók	43,6	20,8	32,5	3,1	100,0
Betanított és segédmunkás	37,3	28,7	41,3	2,7	100,0
Egyéb	35,1	21,2	42,6	1,1	100,0
Összesen	47,2	22,9	27,7	2,2	100,0
Korcsoport					
30–39 éves	45,0	17,8	33,6	3,6	100,0
40–49 éves	46,3	24,7	27,2	1,8	100,0
50–59 éves	47,3	22,4	27,7	2,6	100,0
60 éves és idősebb	51,5	25,4	22,8	0,3	100,0
Iskolai végzettség					
8 általános	45,8	41,7	12,5	–	100,0
Szaktanácsadóképző iskola	48,3	25,8	24,4	1,5	100,0
Középiskola	48,0	19,5	30,0	2,5	100,0
Főiskola, egyetem	46,2	21,6	30,2	2,0	100,0

**A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-95 KÖZÖTT
NÉHÁNY TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐ SZERINT, 1995**

5. sz. táblázat folytatása

Társadalmi, gazdasági jellemzők	Földterületét				Összesen
	100%-nél nagyobb mértékben	100-nál kisebb mértékben	nem	Nincs földterület	
	növelte				
A gazdaságban foglalkoztatottak száma					
0	44,6	21,4	31,2	2,8	100,0
1	58,3	23,6	18,1	–	100,0
2	56,0	28,6	15,4	–	100,0
3–5	54,5	27,7	16,8	1,0	100,0
A számosállatok száma					
0	35,2	19,2	42,2	3,4	100,0
1–2	40,0	28,0	30,0	2,0	100,0
3–5	43,5	27,1	29,4	–	100,0
6–10	44,4	31,6	23,1	0,9	100,0
11–20	54,5	25,5	18,8	1,2	100,0
21–50	56,4	21,1	21,5	1,0	100,0
51–100	64,6	21,5	12,5	1,4	100,0
100 és több	47,2	21,0	28,0	3,8	100,0
A gazdaság gépellátottsága					
5 és több nagy gép	69,4	21,1	9,5	–	100,0
3–4 nagy gép	54,9	27,0	17,6	0,5	100,0
1–2 nagy gép	49,0	24,7	24,7	1,6	100,0
Csak kis gép	41,4	23,8	32,7	2,1	100,0
Nincs gép	31,6	19,1	44,1	5,2	100,0

A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-95 KÖZÖTT
NÉHÁNY TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐ SZERINT, 1995

5. sz. táblázat folytatása

Megnevezés	A földterület változása 100%-nál nagyobb mértékben növekedett	1992–1995 között nem növekedett
Növénytermelési költségek	11,3	3,6
Állattenyésztési költségek	32,7	72,8
A vállalkozás modernizálásával kapcsolatos összes költség	49,7	12,3
Egyéb költség	6,3	11,3
Összesen	100,0	100,0

Az utóbbi években kedvezőtlenül alakult a hazai állatállomány létszáma. 1992 és 1994 között a szarvasmarha-állomány 24,9%-kal, a sertésállomány 22,3%-kal, a baromfiállomány pedig 6,7%-kal csökkent. A föld koncentrációjával ellentétben a mintánkba került legnagyobb sertéstartók 58 százaléka, szarvasmarhatartók 76%-a csökkentette az állatok számát. (6. sz. táblázat)

6. sz. táblázat

A SZARVASMARHA- ÉS SERTÉSÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA 1992-1995 KÖZÖTT (%)

Változás 1992-1995 között	Szarvasmarha	Sertés
Növekedett		
30%-nál nagyobb mértékben	25,6	14,6
1–30%-kal	7,7	6,4
Szinten maradt	9,5	3,0
Csökkent		
1–30%-kal	15,4	12,5
31–50%-kal		11,0
50%-nál nagyobb mértékben	41,9	52,5
Összesen	100,0	100,0

A gazdálkodók jelentős része nem csupán egy-egy ágazatra specializálódott, hanem a szarvasmarha mellett számottevő nagyságú sertés- vagy ba-

romfiállományt is tart a gazdaságában, ezért azt is megnéztük, hogy számosállatra vetítve e téren is hasonlóak, azaz a gazdák kevesebb mint egyharmada növelte, kétharmada – viszont számosállatban számolva – csökkentette állatállományát.

7. sz. táblázat

A SZÁMOSÁLLATOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-1995 KÖZÖTT (%)

Változás 1992-1995 között	Az összes vizsgált gazdaságban	Az állomány alsó határát elérő gazdaságokban
A számosállatok száma nem érte el az alsó határt	15,4	–
Növekedett		
30%-nál nagyobb mértékben	18,1	21,4
1–30%-kal	7,5	8,8
Szinten maradt	3,0	3,6
Csökkent		
1–30%-kal	13,3	15,7
31–50%-kal	8,8	10,4
50%-nál nagyobb mértékben	42,5	40,1
Összesen	100,0	100,0

A főfoglalkozású gazdák, valamint a mezőgazdaságban betanított és segédmunkásként alkalmazottak körében az átlagosnál némileg magasabb az állatállományukat 30%-nál nagyobb mértékben növelők részaránya. Az állományukat 50%-nál nagyobb mértékben csökkentő gazdaságok kategóriájában csupán a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban foglalkoztatott betanított és segédmunkások körében lehet az átlagnál erőteljesebben eltérő értéket megfigyelni. A fiatalabb generációkban (40 év alattiak körében) számottevően alacsonyabb az állományukat növelő és ugyanakkor magasabb a csökkentő gazdaságok hányada, mint az idősek körében. Hasonlóan kicsik a különbségek, ha a gazdaságban foglalkoztatott állandó és időszakos alkalmazottak számát vesszük alapul. Az alkalmazottat nem tartó gazdaságokban némileg kisebb az állományukat növelők aránya, mint az alkalmazottat tartókéban.

A mezőgazdasági magángazdaságok termelésének 1992 és 1995 közötti differenciálódására és koncentrációjára mutat, hogy minél nagyobb a gaz-

daság földterülete és állatállománya, továbbá minél kedvezőbb a gazdaság gépellátottság, annál magasabb az állatállományukat növelő gazdaságok aránya és alacsonyabb a csökkentőké. Az 1992–95 közötti időszak kedvezőtlen konjunkturális viszonyai között megindult a leginkább tőkeerős és a nagyobb méretű gazdaságok farmokká alakulása.

8. sz. táblázat

A SZÁMOSÁLLATOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-1995 KÖZÖTT, TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐK SZERINT (%)

Társadalmi és gazdasági jellemzők	30%-nál nagyobb mértékben növekedett	50%-nál nagyobb mértékben csökkent
Társadalmi csoport		
Mezőgazdasági önálló	22,0	40,1
Mezőgazdaságban szellemi foglalkozású	15,2	38,0
szakmunkás	16,1	44,1
betanított munkás	24,2	41,2

**A SZÁMOSÁLLATOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-1995 KÖZÖTT,
TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐK SZERINT (%)**

8. sz. táblázat folytatása

Társadalmi és gazdasági jellemzők	30%-nál nagyobb mértékben növekedett	50%-nál nagyobb mértékben csökkent
Nem mezőgazdaságban		
szellemi foglalkozású	16,8	36,8
szakmunkás	15,3	41,7
betanított és segédmunkás	8,1	58,1
Egyéb	8,5	53,2
Összesen	18,1	42,5
Korcsoport		
30–39 éves	12,5	51,1
40–49 éves	22,2	37,8
50–59 éves	16,7	43,1
60 éves és idősebb	18,4	42,4
Iskolai végzettség		
8 általános	18,9	42,3
szakmunkás-bizonyítvány	18,1	41,5
középiskola	16,1	46,3
főiskola, egyetem	16,1	44,1
A gazdaságban foglalkoztatottak száma		
0	16,1	44,1
1	26,0	33,1
2	17,6	45,1
3–5	28,7	35,6

A SZÁMOSÁLLATOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA 1992-1995 KÖZÖTT,
TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐK SZERINT (%)

8. sz. táblázat folytatása

Társadalmi és gazdasági jellemzők	30%-nál nagyobb mértékben növekedett	50%-bál nagyobb mértékben csökkent
A gazdaság földterülete 1995-ben		
1 hektár alatt	11,3	46,8
1–5 hektár	13,7	49,0
6–10 hektár	22,0	40,2
11–20 hektár	22,7	40,6
21–50 hektár	21,1	36,6
51–100 hektár	35,4	25,3
100 hektár felett	31,6	29,8
A szamosállatok száma 1995-ben A szamosállatok száma		
1–2	–	86,0
3–5	4,7	70,6
6–10	8,5	66,7
11–20	15,8	51,5
21–50	25,6	30,8
51–100	36,1	18,8
100 felett	37,9	15,7
A gazdaság ellátottsága 1995-ben		
5 és több nagy gép	30,2	35,8
3–4 nagy gép	28,0	31,3
1–2 nagy gép	15,6	41,9
csak kis gép	15,0	46,5
nincs gép	11,0	49,9

A földterület növelése és az egyes gazdaságoknál az állattartás részleges leépítése még karakteresebbé tette a már 1992-es mintán is megfigyelt alaptípus, a vegyes termékszerkezetű, paraszti jellegű és a specializált, vállalkozói családi gazdaságok elkülönítését. A klaszteranalízis felhasználásával is készített csoportosítás szerint ugyancsak világosan elkülönülnek a specializált és a paraszti típusú gazdaságok.

9. sz. táblázat

A GAZDASÁGOK TÍPUSAI TERMÉKSZERKEZET SZERINT (%)

közepes vegyesgazdaság	20,5
nagy vegyesgazdaság	25,2
nagy specializált állattartó gazdaság	9,6
nagy specializált növénytermelő gazdaság	10,9
kis specializált, növénytermelő gazdaság	11,3
megszűnt vagy más ok miatt be nem sorolt	22,5
Összesen	100

A termelés koncentrációja volt megfigyelhető a gépellátottságban is. 1992 és 1995 között 9-ről 15 százalékra nőtt azoknak a gazdaságoknak az aránya, amelyek 5-nél több nagy mezőgazdasági géppel rendelkeztek. (10. sz. táblázat)

A termelés koncentrációjának természetes következménye, hogy a nagy, specializált gazdaságok alkalmazzák a legtöbb nem családtag bérmunkást. (11. sz. táblázat) A három év alatt végbement termelési koncentrációt és specializációt szemléltetik a termelés költségeire vonatkozó információk, amelyek szerint 25-ről 36%-ra nőtt az új befektetések aránya a termelés költségein belül. (12. táblázat)

10. sz. táblázat
A GAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA A GÉPELLÁTOTTSÁG SZERINT,
1992, 1995 (%)

A gazdaság gépellátottsága	1992	1995	1992–1995 között megszűnt gazdaságok
5 és több nagy gép van	9,2	15,2	1,4
3–4 nagy gép van	11,5	11,9	4,3
1–2 nagy gép van	30,0	28,6	27,1
Csak kis gép van	26,2	21,8	26,4
Nincs gép	23,1	22,6	40,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

11. sz. táblázat
A GAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA A GAZDASÁGOKBAN
FOGLALKOZTATOTT ÁLLANDÓ ÉS IDŐSZAKI
FOGLALKOZTATOTTAK SZÁMA SZERINT, 1995 (%)

Foglalkoztatottak száma (fő)	Gazdaságok megoszlása
0	75,8
1	8,3
2	6,0
3–5	6,6
6–9	1,4
10 és több	2,0
Összesen	100,0

12. sz. táblázat

A KÖLTSÉGEK MEGOSZLÁSA, 1992, 1995 (%)

Megnevezés	1992	1995
Növénytermesztési költségek	3,1	8,0
Állattenyésztési költségek	61,0	46,9
A vállalkozás modernizálásával kapcsolatos összes költség	24,8	36,0
Ebből		
bérelti díjak	2,9	2,6
alkalmazottak bére	3,9	3,0
mezőgazdasági hitel törlesztése	4,8	4,2
idegenek által végzett gépi munkák	2,2	3,7
gépköltség	5,9	7,8
adók	0,6	0,5
új épület építése, gépvásárlás	4,4	14,2
Egyéb költségek	11,1	9,1
Összesen	100,0	100,0

A megfigyelt termelési specializáció és koncentráció, a paraszti típusú vegyesgazdaságok, valamint a specializált vállalkozások létrejötte egy tulajdoni és termelési szerkezetében is többáryalatú családi magángazdaság kialakulására engednek következtetni.

A mezőgazdasági magántermelés lassú differenciálódása és koncentrációja a magánüzemek típusainak arányaiban is változásokat eredményeztek. A KSH és a Társadalomtudományi Intézet 1982-ben közösen készített rétegződés-felvétel mintáján kialakított üzem típusok (Kovách, 1988) és a hasonló kategorizálással készített 1995-ös üzem típusok (13. sz. táblázat) összehasonlítása szerint 9,6%-ról 21,4%-ra nőtt a szabadpiaci vállalkozások aránya, a paraszti típusú, vegyes termékszerkezetű gazdaságoké 69,5%-ról 52,6%-ra csökkent. Az üzem típusok közötti arányváltozás feltétlenül a piacgazdaság térnyerésére mutat, de a paraszti jellegű gazdaságok túlsúlya arra is utal, hogy a termelés koncentrációjának és vállalkozásjelleg megerősödésének ellenére a mezőgazdaság magánszektorának piacgazdasági átalakulása korántsem történt meg. A hitelállomány és az állami támogatás üzem típusok szerinti vizsgálata szerint a hitelezés és az állami támogatás rendszere sem erősítette a vállalkozásjelleg a paraszti típusú termeléssel szemben.

13. sz. táblázat
A MEZŐGAZDASÁGI MAGÁNGAZDASÁGOK ÜZEMTÍPUSAI (%)

Üzemtípus	1982-ben	1995-ben
középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem	69,5	52,6
integrált félüzem	9,3	10,0
integrált vállalkozás	11,3	16,0
szabadpiaci vállalkozás	9,6	21,4
együtt	100,0	100,0
	2464 gazdaság	1565 gazdaság

ÜZEMTÍPUS ÉS TERMELÉSI ÉRTÉK, 1995

Üzemtípus	átlagos termelési érték (millió forint)	a gazdaságok száma
középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem	1 436	523
integrált félüzem	1 568	156
integrált vállalkozás	3 239	250
szabadpiaci vállalkozás	1 161	334

AZ EGYES ÜZEMTÍPUSOK ÉS TULAJDONOSAIK FOGLALKOZÁSKATEGÓRIÁJA, 1995, N=1382 (%)

Üzemtípus	magángazda	vezető	beosztott, alkalmazott	nem mezőgazdasági vállalkozó
középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem	56,5	47,3	54,0	33,7
integrált félüzem	10,5	8,0	9,7	13,5
integrált vállalkozás	16,2	31,9	11,3	21,3
szabadpiaci vállalkozás	16,8	22,8	25,0	31,5
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

HITELÁLLOMÁNY ÉS ÜZEMTÍPUS, 1995, N=1525 (%)

13. sz. táblázat folytatása

Üzemtípus	nincs hitelállomány	1 millió Ft alatt	1 millió Ft felett	együtt
középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem	87,8	8,3	3,9	100,0
integrált félüzem	81,3	7,6	11,1	100,0
integrált vállalkozás	89,2	4,3	6,5	100,0
szabadpiaci vállalkozás	81,3	7,6	11,1	100,0

ÁLLAMI TÁMOGATÁS ÉS ÜZEMTÍPUS, 1995, N=1525 (%)

Üzemtípus	nincs támogatás	50 000 Ft alatt	50 000 Ft felett	együtt
középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem	61,1	26,3	12,6	100,0
integrált félüzem	75,0	14,6	10,4	100,0
integrált vállalkozás	85,8	6,9	7,3	100,0
szabadpiaci vállalkozás	80,6	13,9	5,5	100,0

A létrejött gazdálkodási eltérések és a gazdálkodók foglalkozásának, végzettségének és 1988 előtti gazdasági ágazat közötti összefüggések elég egyértelműen bizonyítják, hogy a nyolcvanas évek legnagyobb kistermelőit, akik a kilencvenes években is gazdálkodtak, a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is megelőzték azok a diplomások, akiknek a magángazdálkodása kilencven után indult. 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjával párhuzamosan nőtt meg a magasabb szakképzettségűek aránya a legnagyobb gazdák között. A nagy, specializált farmokat jellegetesen a volt szövetkezeti menedzsmentből érkezők vezetik. Nagyobb hitelhez, állami támogatáshoz szinte kizárólag a volt mezőgazdasági vezetők jutottak. A paraszti típusú vegyesgazdaságok tulajdonosai pedig leginkább a régebben is mezőgazdaságban dolgozó, fizikai munkásokból kerülnek ki.

A főfoglalkozású gazdák között jóval magasabb (34%) a nagyobb – 20 hektár feletti – földterülettel rendelkezők aránya, mint a részidős gazdák csoportjában. Ez utóbbiakon belül azonban sajátos csoportot képeznek a mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó szellemi foglalkozásúak, tekintve,

hogy közöttük 25%-ot tesznek ki a 20 hektár feletti gazdasággal rendelkezők, míg a többi kategóriában 6–15% között ez az érték. A nagyüzemek menedzsmentjének magántermelésre vállalkozó csoportja kedvezőbb pozícióba került a kárpótlás és privatizáció során. A 100 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya a mezőgazdaságban szellemi foglalkozásúak között 10%, a főfoglalkozású gazdák csoportjában 6%, míg a többi részidős gazdálkodók esetében még ennél is alacsonyabb.

Hasonló összefüggéseket tapasztalunk, amikor az iskolai végzettség szerint vizsgáljuk a földterület nagyság szerinti megoszlását. Ha azt vesszük alapul, hogy a földterület nagyságától függően miként alakul a középiskolai és ennél magasabb végzettséggel rendelkezők aránya, akkor kiderül, hogy a 100 hektár alatti kategóriákban 20–30% közötti a középiskolai és ennél magasabb végzettségűek hányada, a 100 hektár felettiak esetében 47% a megfelelő érték.

Az életkor viszonylag lazább kapcsolatot mutat a földterület nagyságával. Szorosabb összefüggést lehet viszont kimutatni a szülők és a nagyszülő korábbi (1938. évi) földterületével. Azon gazdák csoportjában, ahol korábban a szülők, nagyszülők nem rendelkeztek földterülettel, illetve a gazdaság nagysága 10 hektár alatt volt, ott számottevően alacsonyabb (15–17% körüli) a jelenleg nagyobb, 20 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya, mint ahol a szülőknek nagyobb méretű (20 hektár feletti) gazdasága volt (36% a megfelelő érték). A kárpótlás és a privatizáció érthetően azoknak a családoknak kedvezett jobban, ahol a korábbi generációk jelentősebb földterületet birtokoltak. Az a korábbi tapasztalat, hogy a földterület nagysága számottevően befolyásolja a családi munkaerő iránti igényt, azt hogy hány családtag munkáját igényli a gazdaság, ma már kevésbé jelenik meg. A vizsgálatunk mintájába került gazdaságoknál csak viszonylag laza összefüggést lehetett megfigyelni a földterület nagysága és a gazdaság munkáiban részt vevő háztartások száma között. Az 1 hektár alatti gazdaságoktól eltekintve, 28% és 42% között mozgott azon háztartások aránya, ahol legalább két háztartástag vett részt a gazdaság munkájában.

Az idegen munkaerő (állandó vagy időszakos) alkalmazása szempontjából már igen jelentősek a különbségek, hiszen az 1–5 hektár közötti kategóriában a gazdaságok 17%-a, a 100 hektár felettiak között viszont 61% alkalmazott idegen munkaerőt. A nagyobb földterület növekvő mértékben igényli az állandó vagy időszakos alkalmazottak foglalkoztatását.

14. sz. táblázat

**A MEGFIGYELT MEZŐGAZDASÁGI MAGÁNTERMELŐK
TÁRSADALMI CSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁSA, 1992, 1995**

Társadalmi csoport	1992	1995	Az 1992–1995 között megszűnt gazdaságok
Mezőgazdasági önálló	46,2	45,1	38,6
Önálló iparos, kereskedő	3,2	5,6	5,7
Mezőgazdaságban			
szellemi foglalkozású	6,2	5,2	5,7
szakmunkás	9,0	7,7	3,6
betanított és segédmunkás	10,2	8,6	5,0
Mezőgazdaságon kívüli			
szellemi foglalkozású	6,3	6,2	12,1
szakmunkás	10,4	10,7	16,4
betanított és segédmunkás	4,7	4,8	5,7
Egyéb	3,8	6,1	7,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

15. sz. táblázat
A GAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGA SZERINT, 1995 (%)

Társadalmi csoport	Földterület nagysága							Összesen
	1 ha alatt	1–5	6–10	11–20	21–50	51–100	100 ha felett	
	hektár							
Mezőgazdasági önálló	18,4	15,5	13,3	19,4	19,7	8,1	5,9	100,0
Önálló iparos, kereskedő	44,7	27,1	15,3	3,5	59,9	–	3,5	100,0
Mezőgazdaságban								
szellemi foglalkozású	25,3	24,1	12,7	12,7	8,9	6,3	10,1	100,0
szakmunkás	26,3	33,9	21,2	9,3	6,8	2,5	–	100,0
betanított és segédmunkás	23,7	31,3	20,6	12,2	7,6	3,1	1,5	100,0
Mezőgazdaságon kívüli								
szellemi foglalkozású	40,0	27,4	7,4	9,5	8,4	4,2	3,2	100,0
szakmunkás	46,0	27,0	8,0	8,6	6,7	2,5	1,2	100,0
betanított és segédmunkás	45,9	29,7	13,5	6,8	1,4	2,7	–	100,0
Egyéb kereső	40,4	30,9	12,8	8,5	1,1	1,1	100,0	
Összesen	28,3	23,0	13,7	13,5	12,7	5,2	3,7	100,0

A GAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA A FÖLDTERÜLET NAGYSÁGA SZERINT, 1995 (%)

15. sz. táblázat folytatása

Társadalmi csoport	Földterület nagysága						100 ha felett	Összesen
	1 ha alatt	1–5	6–10	11–20	21–50	51–100		
	hektár							
Korcsoport								
29 éves és fiatalabb	46,9	18,8	6,3	9,4	12,5	3,1	3,1	100,0
30–39 éves	34,6	14,6	14,6	9,6	16,4	6,4	3,6	100,0
40–49 éves	29,7	20,9	12,0	14,8	12,2	6,1	4,3	100,0
50–59 éves	24,3	30,3	12,5	12,8	11,5	3,9	4,7	100,0
60 éves és idősebb	23,7	24,9	17,3	16,1	11,7	4,4	2,0	100,0
A szülő és nagyszülő földterülete 1938-ban								
Nem volt	37,1	23,5	14,7	8,4	9,6	3,8	2,9	100,0
5 hektár alatt	39,2	25,7	7,5	12,1	9,2	3,7	1,7	100,0
5–10 hektár	26,2	24,9	16,3	14,2	9,4	5,2	3,9	100,0
10–20 hektár	21,3	25,8	15,6	15,2	12,7	7,0	2,5	100,0
20 hektár felett	14,3	16,1	13,4	20,3	21,8	6,9	7,2	100,0

16. sz. táblázat

A KÖZÉPISKOLÁVAL, ILLETVE ENNÉL MAGASABB
VÉGZETTSÉGGEL RENDELKEZŐ GAZDÁLKODÓK ARÁNYA, A
FÖLDTERÜLET NAGYSÁGA SZERINT, 1995 (%)

A földterület nagysága	A középiskolával, illetve ennél nagyobb végzettséggel rendelkező gazdálkodók
1 hektár alatt	29,1
1–5 hektár	21,3
6–10 hektár	19,1
11–20 hektár	20,7
21–50 hektár	29,9
51–100 hektár	27,9
100 hektár felett	47,4
Összesen	25,6

17. sz. táblázat

RÉSZVÉTEL A GAZDASÁG MUNKÁIBAN, 1995 (%)

A földterület nagysága	A gazdaságok aránya, ahol kettő vagy több háztartástag vett részt a munkában	Állandó vagy időszakos alkalmazottat foglalkoztató gazdaságok aránya
1 hektár alatt	18,8	10,9
1–5 hektár	30,5	16,8
6–10 hektár	27,8	24,4
11–20 hektár	28,0	30,4
21–50 hektár	35,6	37,1
51–100 hektár	41,8	54,4
100 hektár felett	40,4	61,4
Összesen	28,0	24,2

Számos korábban vizsgált kérdéskörtől eltérően mezőgazdasági hitelek felvételénél jelentős különbséget lehet megfigyelni a gazdálkodók különböző társadalmi csoportjai között. Szembetűnő, hogy a szellemi foglalkozású részidős gazdák körében jóval magasabb a hitelt felvevők aránya (15–22%), mint a fizikai foglalkozásúak csoportjaiban (4–8%). Viszonylag magas érték (17%) jellemzi a mezőgazdasági önállókat. E tendenciák tartós fennmaradása a jövőben jelentősen differenciálhatja a gazdálkodókat, hiszen a modernizálást – a gazdaságból származó nyereség mellett – alapvetően a mezőgazdasági hitelekre lehet alapozni.

A korcsoportonkénti különbségeket vizsgálva, az utóbbi időben jelentős kiegyenlítődést lehet megfigyelni. 1992-ben ugyanis a fiatalabb gazdák körében háromszor, sőt négyszer magasabb volt a hitelt felvevők hányada, mint a legidősebbek körében. Jelenleg azonban a 60 év alattiak csoportjaiban csak viszonylag kisebb különbségek vannak és a 60 év feletti gazdák sem maradnak el túlzottan az átlagtól.

A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők jóval intenzívebben élnek a hitelfelvétel lehetőségeivel. A különbségeket jól érzékelteti az a tény, hogy a 8 általános végzettséggel rendelkezők körében 9%-ot tesz ki a hitelt felvevők aránya, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében viszont 23%-ot, ami a hitelfelvételi lehetőségekre vonatkozó ismeretekkel és általában a piacon való jártasság különbségeivel magyarázható.

A gazdaság tulajdonosa foglalkozási mobilitásának elemzése (18., 21. táblázat) szerint a kilencvenes évek első felében a volt mezőgazdasági vezetők a legsikeresebb magántermelők. A hitelhez és az állami támogatáshoz sokkal nagyobb arányokban jutottak hozzá, mint a magángazdák más csoportjai, üzemeikben minden más csoportnál erősebb a vállalkozásjelleg, átlagos termelési értékük minden más csoportnál magasabb. A foglalkozási mobilitás elemzése azt is mutatja, hogy a vezető állás, bármikor is került valaki ilyen pozícióba, meghatározható előnyöket eredményezett a mezőgazdasági magántermelésbe, aminek az a társadalmi következménye, hogy a nyolcvanas évek legnagyobb kistermelőit, akiknek akkor a legnagyobb esélye volt a polgárosodásba történő bekapcsolódásra, a kilencvenes évek elején megelőzték a szövetkezeti, állami gazdasági és az ipari menedzsmentből kiváló és magántermelésbe kezdő diplomásokat.

18. táblázat

**AZ 1985–1992 KÖZÖTT ÉS 1993–1994-BEN MEZŐGAZDASÁGI
HITELT FELVETT GAZDASÁGOK ARÁNYA**

Társadalmi jellemzők	Hitelt felvett gazdaságok aránya	
	1985–1992 között	1993–1994-ben
A gazdálkodók korcsoportja szerint		
29 éves és fiatalabb	42,2	15,6
30–39 éves	33,9	16,1
40–49 éves	31,7	14,0
50–59 éves	20,0	11,5
60 éves és idősebb	9,6	9,1
Összesen	25,6	12,7
A gazdálkodó iskolai végzettség szerint		
8 általános	19,5	8,9
szakmunkás-bizonyítvány	28,4	11,5
érettségi	34,0	19,1
felsőfokú végzettség	38,5	22,6
Társadalmi csoport		
Mezőgazdasági önálló	–	17,8
Mezőgazdaságban		
szellemi foglalkozású	–	21,5
szakmunkás	–	7,6
betanított és segédmunkás	–	4,6
Nem mezőgazdaságban		
szellemi foglalkozású	–	17,9
szakmunkás	–	6,7
betanított és segédmunkás	–	4,1

19. sz. táblázat

**A GAZDASÁG TULAJDONOSÁNAK FOGLALKOZÁSI MOBILITÁSA
ÉS AZ ÁTLAGOS TERMELÉSI ÉRTÉK**

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995	átlagos termelési érték (millió Ft)	a gazdaságok száma
nem besorolható	915	299
magángazda-magángazda	2015	399
magángazda-beosztott	1361	37
vezető-magángazda	3537	56
vezető-vezető	2185	171
vezető-nem mezőgazdasági vállalkozó	2700	30
beosztott-magángazda	1665	134
beosztott-vezető	1188	51
beosztott-beosztott	789	302
nem mezőgazdasági vállalkozó-nem mezőgazdasági vállalkozó	3232	46

20. sz. táblázat

ÜZEMTÍPUS ÉS AZ ÜZEM TULAJDONOSÁNAK FOGLALKOZÁSI MOBILITÁSA N=1525 (%)

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995	középparaszti mintára szervezett paraszti üzem	integrált félüzem	integrált vállalkozás	szabadpiaci vállalkozás
nem besorolható	20,0	19,4	15,5	20,3
magángazda-magángazda	29,7	27,1	29,3	18,7
magángazda-beosztott	2,4	0,7	1,3	2,6
vezető-magángazda	3,0	3,5	5,6	4,5
vezető-vezető	9,2	9,7	17,7	11,0
vezető-nem mezőgazdasági vállalkozó	1,3	2,8	1,7	3,5
beosztott-magángazda	9,3	11,1	9,1	8,4
beosztott-vezető	4,1	0,7	2,6	4,2
beosztott-beosztott	19,6	20,8	13,4	22,9
nem mezőgazdasági vállalkozó-nem mezőgazdasági vállalkozó	1,4	5,2	3,9	3,9
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

21. táblázat

A GAZDASÁG TULAJDONOSÁNAK FOGLALKOZÁSI MOBILITÁSA ÉS HITELÁLLOMÁNY NAGYSÁGA N=1525 (%)

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995	nincs hitelállomány	1 millió forint alatt	1 millió forint felett	együtt	a mobilitástípus aránya
nem besorolható	90,3	6,7	3,0	100,0	19,6
magángazda-magángazda	87,7	6,0	6,3	100,0	26,2
magángazda-beosztott	94,6	2,7	2,7	100,0	2,4
vezető-magángazda	66,0	16,1	17,9	100,0	3,7
vezető-vezető	80,1	12,9	7,0	100,0	11,2
vezető-nem mezőgazdasági vállalkozó	83,3	13,4	3,3	100,0	2,0
beosztott-magángazda	83,5	9,0	7,5	100,0	8,8
beosztott-vezető	96,0	2,0	2,0	100,0	3,3
beosztott-beosztott	95,3	4,0	0,7	100,0	19,8
nem mezőgazdasági vállalkozó-nem mezőgazdasági vállalkozó	97,8	2,2	–	100,0	3,0
együtt	88,4	7,0	4,6	100,0	100,0

22. táblázat

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása és az állami támogatás nagysága N=1525 (%)

A gazdaság tulajdonosának foglalkozási mobilitása 1988–1995	nincs támogatás	50 000 forint alatt	50 000 forint felett
nem besorolható	70,2	21,4	8,4
magángazda-magángazda	71,2	15,8	13,0
magángazda-beosztott	81,1	13,5	5,4
vezető-magángazda	51,8	23,2	25,0
vezető-vezető	71,3	18,1	10,5
vezető-nem mezőgazdasági vállalkozó	80,0	6,7	13,3
beosztott-magángazda	66,4	22,4	11,2
beosztott-vezető	70,1	19,6	9,8
beosztott-beosztott	77,8	19,2	3,0
nem mezőgazdasági vállalkozó-nem mezőgazdasági vállalkozó	89,2	8,7	2,2
együtt	72,1	18,4	9,5

Harcza István–Kovács Imre

IRODALOM

- Harcza István (1994): *Parasztgazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók*, KSH
- Harcza István (1996): *Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók*, KSH
- Harcza István–Kovách Imre–Szelényi Iván (1994): A poszt-szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban, *Szociológiai Szemle* 3. szám
- Kovách Imre (1988): *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet
- Kovách Imre (1991): *Rediscovering Small-Scale Enterprise in Rural Hungary* in: *Rural Enterprise. Critical Perspectives on Rural Change* eds.: S. Whatmore, P. Lowe, T. Marsden=David Fulton Publishers,
- Szelényi Iván (1988): *Socialist Entrepreneurs*. Madison: University of Wisconsin Press